

MÓDSZERTANI KÖZLEMÉNYEK

Csonka Csilla:

A toldalékmorfémák (végzódések) tanításának néhány módszertani problémája a magyar mint idegen nyelv oktatásában¹

A magyart idegen nyelvként tanító nyelvtanároknak, ha valamilyen nyelvészeti problémának szeretnének utánanézni, a következő lehetőségeik vannak. Vagy előveszik a magyar anyanyelvűeknek készült leíró magyar nyelvtanokat (pl. Rácz-Takács: Kis magyar nyelvtan, 1987., A mai magyar nyelv rendszere, 1970.), esetleg rátalálnak az egy-két nehezen vagy alig hozzáférhető külföldieknek írt magyar nyelvtanra (pl. Tompa: Kleine Ungarische Grammatik, 1985., Keresztes: Gyakorlati magyar nyelvtan, 1985.), vagy fellapozzák a nyelvkönyvek nyelvteni részét.

Jelen tanulmány témájánál maradva azt szeretném bemutatni, hogy a ragok, jelek és képzők tanításakor milyen speciális problémák merülhetnek fel, és ezekre kaphatunk-e kielégítő választ a rendelkezésünkre álló kézikönyvekből.

A morfológia tradicionálisan három fő kutatási területtel foglalkozik: 1) a szóelemek problematikájával, 2) a szóalkotás módjaival és 3) a toldalékolással. Ennek fényében a ragok és a jelek leírása a "toldalékolás" fejezetben található, a képzők leírása viszont a "szóalkotás módjai" címszó alatt. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a legtöbb kézikönyv az egyes ragok funkcióinak részletes leírását a mondatrészek fejezetében közli, még hozzá mondatrészek szerint csoportosítva. Így aztán, ha például arra lennének kíváncsiak, mit tud még a "-ban/-ben" rag a helymegjelölésen kívül, végig kellene lapoznunk a mondatrészekről szóló oldalakat, s nekünk magunknak "kigyűjtenünk" a választ.

---

¹ Elhangzott a Nemzetközi Hungarológiai Központ által szervezett lektori továbbképzésen 1998. aug. 28-án.

Terminológiai problémák

A magyaroknak készült leíró nyelvtanokban a jelek, a ragok és a képzők összefoglaló neve morféma, toldalék, toldalékmorféma vagy szuffixum.

A morféma elnevezés csak azoknak érthető, akik többé-kevésbé jár-tasak a nyelvészetben, s mindenképpen további magyarázatot igényel, hiszen morfémából is kétféle van: kötött morféma (a szótó) és szabad morféma (a toldalék).

A toldalék elnevezés telitalálat a magyar anyanyelvű nyelvtanulóknak, de rossz és értelmezhetetlen a magyar nyelvvel éppen ismerkedni kezdő külföldieknek. (A "told" ige jelentését nagyon nehezen lehet megmagyarázni még a haladóknak is.) Ugyanez mondható el a néha felbukka-nó toldalékmorféma elnevezésre is.

A szuffixum szintén egy kis magyarázatot igényel. Tulajdonképpen az "affixum" a kiindulás, s attól függően, hogy hol helyezkedik el, van prefixum, infixum és szuffixum. A magyar nyelvben nincs infixum, de van prefixum (az igekötő és a fokozás "leg-" jele), és van szuffixum (a rag, a jel és a képző). Szerencsés elnevezés ez, mert nemzetközileg használt szó, s mert a társára, a prefixumra is szükségünk van a tanítás folyamatában.

Említsünk meg itt egy javaslatot, a végződést! Ez a magyar nyelvészeti szakirodalomban "üresen" áll, csak a magyarázatok szövegében bukkan fel néha, mint szinonimája ez előbbieknak. Nekünk nagyon jó és hasznos lenne, beleillene abba a sorba, amelyet az ending, Endung, окончание képez, hiszen ugyanaz az egyszerű szó, a "vég" szerepel benne. Érthető szó, informatív és mégis magyar, s e három morféma tényleg mindig a szó "végén" helyezkedik el.

A morfológia helyzete a nyelvtanítás folyamatában

A morfológiának a toldalékok tanításával foglalkozó része az első pillanattól az utolsóig jelen van a nyelvtanítás egész folyamatában. Még szuperhaladó szinten is tudunk, tudnánk újat tanítani mindhárom szuffixumról. A toldaléktanítás természetesen más-más súlyponti helyet foglal el a nyelvtanítás különböző fázisaiban, s ezen belül is más-más a súlypontozása a ragok, a jelek és a képzők tanításának, ha külön szemléljük őket (l. a mellékelt táblázatot).

A toldalékmorfémák (végződés) speciális módszertani problémái

Ragokat és jeleket tanítani a kellemes feladatok közé tartozik. A nyelvtanulás kezdetén tanítandó ragok és jelek egyszerűek, és majd mindig ugyanazt a jelentéstöbbletet adják a szavaknak. Ez a jelentéstöbblet nemcsak viszonylag egyszerűen elmagyarázható, hanem grafikusán szemléltethető, és idegen nyelven könnyen vissza is adható (pl. a többes szám, a "-ban/-ben" határozórag, a tárgyrag stb.). Mi magyartanárok berzenkedünk attól, hogy e két végződést egy kalap alá vegyük, és attól is félünk, hogy konzekvensen egy elnevezéssel illessük őket. Pedig érdemes rugalmasnak lennünk, és a tanulási és tanítási cél érdekében nem tenni különbséget közöttük. Mi indokolja ezt?

a) A tanulási folyamatban ezek a végzések egymás után, "keverve" jönnek (pl. a névszóknál jel: házak, rag: házban, kombináció: házakban). A diákok is "keverve" tanulják meg őket, nem érzékelik a köztük levő különbséget, s ez nem is igen érdekli őket. Ha a későbbiekben aztán ezt mégis elmagyarázzuk nekik, a magyarázatot meghallgatják, majd elfelejtik, s bizony zavarja a nyelvtanulás ritmusát, ha erre újból és újból felhívjuk a figyelmüket. Még jobban érzékelhető ez a szoros rag-jel összefonódás az igéknél, ahol a diákok mind a múlt idő, mind a feltételes, illetve felszólító mód jelét együtt tanulják meg a személyragokkal, s itt a jelek és ragok közti toldalékhatárokat megállapítani még a magyaroknak sem egyszerű feladat. Valljuk be, nem segíti, inkább hátráltatja a tanítási folyamatot, ha ezt a rag-jel különbözőséget állandóan emlegetjük.

b) A ragok és a jelek elméletileg minden szóhoz hozzáadhatók (a szófaji kötöttségeket, s a kivételeket természetesen figyelembe kell venni). A diákok önállóan gyakorolhatják a használatukat, bátran lehetnek kreatívak, anélkül, hogy állandóan attól kellene rettegnünk, hogy nyelvileg rossz alakokat hoznak létre.

c) A ragok és a jelek alaktanilag is (lásd pl. kötőhangzó) sokszor egyformán viselkednek, s ugyanez mondható el a tőtani viselkedésükre is (tükrör, tükrök-tükröt). Használatukat is ugyanazokkal a módszerekkel kell és lehet megtanítanunk a diákoknak.

Képzőket tanítani viszont a nyelvtanítás minden fázisában elég hálatlan dolog. Egy sor tulajdonságukban ugyanis félrevezetően megegyeznek a ragok és a jelek tulajdonságaival, pl. egyalakúság, többalakúság, előhangzó, kapcsolódási szabályok stb. De van néhány lényeges tulajdonság, amelyben nagyon is különböznek tőlük.

a) Az egyik az, hogy a képzők korántsem járulhatnak hozzá minden szóhoz, s ha hozzá is járulnak egy adott szóhoz, nem biztos, hogy az a jelentésváltozás jön létre, amely "elvárható" lenne (pl. sétálgat ~ mosogat). Továbbá – ellentétben a ragok és jelek okozta jelentésmódosulással – a képzők által okozott jelentésváltozást egyáltalán nem lehet mindig viszonylag egyszerűen idegen nyelven visszaadni, a grafikus szemléltetésről már nem is beszélve.

b) Egy másik nagyon fontos különbség az, hogy a képzett szó általában megjelenik önálló lexikai egységként a szótárakban (persze szótára válogatja, hogy milyen mértékben), a ragozott/jelezett szó természetesen sohasem (hacsak nincs szófajváltás, pl. határozószó nem lett).

c) A tanítás legelső fázisában tanítandó képzőink ("ni", "-né", "-ék", "-i", "-hat/-het") úgynevezett "rag- és jelszerű" képzők, azaz sokban úgy viselkednek, mint ragjaink és jeleink. Társulási képességük nagyon nagy, szinte 100%-os, s viszonylag röviden és jól megfogalmazható, hogy milyen változást hoznak létre a képzett szón az alapszóhoz képest. Ám minél beljebb haladunk a nyelvtanítás folyamatában, a tanítandó képzőkre egyre kevésbé jellemző a "rag- és jelszerűség", társulási képességük egyre jobban csökken (pl. van "fázékony", "tanulékony", de nincs "olvasékony", "frékony" stb.), s egyre bonyolultabb megfogalmazni azt is, hogy milyen jelentésváltozást hoznak létre a derivátumon.

d) A kézikönyvek a képzők *produktivitását* vizsgálják, azaz hogy keletkezhet-e manapság is új szó velük, és sorrendiséget is általában eszerint állítanak fel közöttük. A képzők *társulási képességét* azonban alig vizsgálják, s eszerint nemigen súlypontozzák őket. Persze, ha végeznének is a nyelvészek ilyen irányú alap kutatásokat, nekik a szókincs egészén kellene vizsgáldniuk, s ez nekünk, a magyart idegen nyelvként tanító tanároknak nem igazán segítene. Ami nekünk kellene, az egy olyan felmérés lenne, amelyet a kezdő, majd a haladó szintek körülhatárolt szókincsén végeznének el. Tehát, hogy egy-egy képző pontosan hány szóhoz, illetve mely szavakhoz járulhat a kezdő szókincs elemeinél, majd így tovább a haladó szinteknél, s végül a szuperhaladó szint lenne az, amely a magyar nyelv teljes szókincsét felölelhetné.

e) Egy anyanyelvi tanár természetesen rögtön megválaszolja azt a kérdést, hogy egy adott képző hozzájárulhat-e egy adott szóhoz vagy sem, de arra már a tanár sem tud (egyedül az anyanyelvi kompetenciája alapján) kapásból válaszolni, hogy hány szóhoz nem járulhat hozzá a kérdéses képző, és melyek ezek. Ezért aztán félrevezetőek azon tankönyvi példák, hogy asztal→asztali, fal→fali, szoba→szobai, mert nincs szék - széki, nincs ablak - ablaki, nincs szekrény - szekrényi stb. De honnan tudhatja ezt a diák? A *tanári jelenlétnek* tehát más típusúnak kell lennie a ragok és

jelek tanításánál, és másnak a képzőkénél. Az előbbinél elég az ismeretközlés, és utána következhet az önálló gyakorlás, a képzők tanítása azonban állandó tanári jelenlétet kíván, s nemcsak az új ismeret közlésének időszakában, hanem később, a gyakorlás során is.

Válogatás (szelektálás), súlypontozás

A probléma lényege az, hogy eldöntsük, melyik toldalékmorfémát mikor tanítsuk. Kezdetben a tankönyvek vezetnek a kezünket, de mihelyt magunk mögött hagyjuk a kezdő szintet, egyre többször kell önállóan döntést hoznunk.

I. kezdő szint (kb. 350 órás tanfolyam, az intézetben az I. félév)

Az igei ragokat (a főnévi igenév személyragjaival együtt) és az igei jeleket 100%-osan megtanítjuk. Az ige- és igenévképzőkből szinte mindig megtanítjuk a "-hat/-het" és az "-at/-et/-tat/-tet", valamint a "-ni", az "-ó/-ő" és a "-t" képzőket. A tankönyvek többsége veszi még a "-gat/-get", az "-andó/-endő" és a "-vá/-vé" képzőket is. A névszói ragokból általában 18/19-et tárgyalnak a tankönyvek, a névszói jelekből 1 kivételével az összeset, a névszói képzők közül pedig általában 5-öt. Ezen a szinten nincs túl sok alkalom a tanári szabadságra, mert ezt a minimumot meg kell tanítani, többre pedig nemigen van idő.

II. haladó szint(ek) (kb. 250 órás tanfolyam, az intézetben a II. félév)

Ha mindazt el tudtuk végezni, ami az első szinten fel volt sorolva, akkor az igék esetében már "csak" az igeképzőkkel van dolgunk. Ekkor tárgyaljuk a deverbális verbum képzők közül a további gyakorítóképzőket (pl. "-dogál/-degél/-dögél", "-kál/-kél" stb.), a visszaható igék és a tranzitív-intranszitiv igeárok képzőit (pl. "-ít" ↔ "-ul/-ül"), a denominális verbum képzők közül pedig az "-l" és a "-z(ik)" képzőket. A névszói ragoknál a tankönyvek általában lezárják a mai magyar köznyelv ragjainak tanítását, s ugyanígy tesznek a névszói jeleknél is. A névszóképzőknél most lendülünk bele igazán a tanításba, kb. 15 képzőt tárgyalnak a tankönyvek, az "-ás/-és", a "-ság/-ség", a "-mány/-mény", a "-vány/-vény", az "-at/-et" főnévképzőket, az "-s", a "-si", a "-beli", a "-tlan/-tlen", a "-só/-ső", az "-ékony/-ékeny" és a "-nyi" melléknévképzőket, valamint a törtszámnév képzőjét, a foglalkozásnév képzőket (pl. "-ász/-ész", "-us", "-ista" stb.) és a kicsinyítőképzőket (pl. "-ka/-ke", "-cska/-cske" stb.). Bár ez rengetegnek tűnik, de könnyít a helyzeten az, hogy itt már ismert szavakon taníthatjuk vagy inkább tudatosíthatjuk a képzőket, hiszen "rejtve" már közvetítettük őket (pl. egészség, tanulás, ebédel, vacsorázik stb.).

III. szuperhaladó szint

Itt is van mit tanítani, ha van ilyen diákunk (pl. szakdolgozatra vagy doktori disszertációra készülő diák). Az igei ragok és jelek tanítását bővíthetjük az "elbeszélő múlt" igei személyragjainak és "-a/-e/-á/-é" időjelének megtanításával, vagy az ikes igék régies felszólító módú ragozásának (lakjék~lakjon), illetve az igenévi-igei ragozás (idéztem példa!) megtanításával. A névszói ragok közül itt feltétlenül meg kell említeni - ha korábban ezt nem tettük - a régies lokativuszi "-t" ragot (Pécsett, Győrött), az egyes ragok formavariációit ("stul/-stül"~"stól/-stól"), és a keletkezőfélben levő ragokat ("szám", „-számra"). A képzőkből még van bőven, itt tobzódhatnánk, de ezt inkább ne tegyünk, hiszen ezek már kis társulási képességgel rendelkeznek. De azért be lehet mutatni néhányat az improduktív képzőkből ("-ály/-ély"), néhányat a nyelvújítási képzőkből ("-da/-de"), s néhányat a keletkezőben levő képzőkből vagy képzőbokrokból ("-ságos/-séges", "-nyira/-nyire").

Módszertani megjegyzések / Összefoglalás

A mellékelt táblázatból is kitűnik, hogy a ragok és jelek tanítása lezárható, befejezhető része a nyelvtanításnak, a képzőké azonban nem. A szövegértéshez és -értelmezéshez azonban csak a ragok és a jelek teljeskörű ismerete szükséges, hiszen a ragozott és jelezett szó (ha nincs szófajváltás) sohasem jelenik meg a szótárakban mint önálló lexéma, míg a képzett szó legtöbbször igen. Tanári feladat eldönteni azt, hogy meddig tanítsuk egyenként a képzőket, s mettől már csak a képzett szavakat.

Mint cseppben a tenger, ezen a részterületen is megvan mindaz a jellegzetesség, amely a magyar nyelvtan tanításának módszertana és a magyar mint idegen nyelv tanításának módszertana között fennáll. Itt is vannak olyan megállapítások, amelyeket át lehet és át is kell venni a magyaroknak készült leíró nyelvtanokból, mert nem tudnánk hozzájuk képest semmi újat mondani: pl. a végződéses alaki leírása, a végződéses kapcsolódása a különböző töltípusokhoz stb.

Vannak megállapítások azonban, amelyeket csak részben fogadhatunk el, ilyen például a végződéses felosztása. Magát a felosztást elfogadjuk, de tanulás- és tanításmódszertani szempontból jobb, ha a hármas (rag↔jel↔képző) felosztás helyett mi a kettős felosztást (rag/jel↔ képző) alkalmazzuk. A képzők négyes, sőt újabban 4+1-es felosztását (deverbális verbum és nomen, denominális verbum és nomen képzők, valamint igenévképzők) is jobb egyszerűsíteni, s csak a derivatum oldaláról kiindulva ige-képzőkről, névszóképzőkről és igenévképzőkről beszélni. E hármás

(2+1-es) felosztáson belül azonban nagyon jó, ha külön beszélünk főnév-képzőkről, melléknévképzőkről, foglalkozásnév-képzőkről, kicsinyítőképzőkről stb.

Vannak aztán olyan területek, ahol a megállapításokat a saját igényeink szerint át kell fogalmaznunk. Témánknál maradva ilyen például a *terminus technicus* kérdése, a "toldalék", "toldalék morféma", "rag", "jel", "képző" elnevezésnél jobb, informatívabb a "végződés" vagy a nemzetközileg használt "szuffixum".

A másik ide tartozó problémakör a *sorrendiség* kérdése. Minden nyelvi jelenség tárgyalásakor első lépésként azt kellene meghatároznunk, hogy az illető nyelvi jelenség hol helyezkedik el a nyelvtanítás folyamatában. A nyelvtankönyvekben – főleg a diákok számára készültkben – ennek kellene az *elsődleges rendező elv*nek lennie. Magyarán, ha egy nyelvi jelenség például a tanítás első fázisában jelenik meg, leírásának, valamint az illusztráló példamondatoknak ehhez kell igazodniuk, azaz mind grammatikájukban, mind szóincskükben és tartalmukban egyszerűeknek, köznyelvieknek kell lenniük. Ahogy előrehaladunk a nyelvtanítás folyamatában, válhatnak a nyelvtankönyvek megfogalmazásai is egyre bonyolultabbakká, szebbekké, s itt már helye lehet egy-egy illusztráló irodalmi idézetnek is.

Irodalom

Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába. Kézirat, 1993.; A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. Budapest, 1970.; Bencédy-Fábián-Rácz-Velcsov: A mai magyar nyelv. Budapest, 1971.; Adamikné Jászó Anna: A magyar nyelv könyve. Budapest, 1995.; Keresztes László: Gyakorlati magyar nyelvtan. Debreceni Nyári Egyetem, 1992.; Antal László: Képző, rag, jel. In: A mai magyar nyelv. Összeállította Keszler Borbála. Budapest, 1993.

Áttekintő táblázat a tanítandó végződésekről

		I. (kezdő) szint	II., III. (haladó) szint	IV. (szuperhaladó) szint
r a	i g é k	írok, írom írtam, írtam írnék, írnam írjak	∅	várek, várám (régies elbeszélő múlt) lakjék (←→ lakjon) (régies felsz. mód) idéztem példa (igenévi-igei ragozás)
	g	írnom, írnod stb. 100 %		
	o k	n é v s z ó k	-t, -ban/..., -ból/..., -ba/..., -n/-on..., -ról/..., -ra/... -nál/..., -tól/..., -hoz/..., -nak/..., -val/..., -ért, -ig, -kor, -szor/..., -vá/..., -n/-on..., -ul/...	-ként, -képp(en) -nként, -nta/-nte -lag/-leg, -stul/-stül -ra/-re (új funkció)
j e	i g é k	írtam írnék írjak 100 %	∅	várek, várám (régies elb. múlt idő jele)
	l e k	n é v s z ó k	-k -m, ... ; -im, ... -é, -ei -(a) leg... -bb	∅
k é p z ó k	i g é k	-hat/-het -at/-et/-tat/-tet -gat/-get	-l/-ol..., -z(ik)... -dogál/..., -kod/... -kodik/..., -ódik/... -int. - tranz. igék képzői	-atik/... -ul/-ül, -ll - improduktív képzők (pl. -dácsol/...)
	é	-ni		
	p	-ó / -ő, -t, -andó / -endő -va / -ve, (-ván / -vén)		
z ó k	n		-si, -beli, -s/-os... /-só/ -tlan/..., -ékony/..., -nyi -ás/..., -ság/..., -at/... -mány/..., -vány/..., -ad/... -ász/..., -ka/...	- improduktív képzők (pl. -ály/...) - nyelvújítási képzők (pl. -da/...) - új képzőbokrok (pl. -fésesség)
	é v s z ó k	-i -ék -né -ú/-ű/-jú/-jű -dik (sorszámnev képző)		